

3-я ЧАСЬЦЬ.

РАЗЬМЕРКАВАНЬНЕ.

I. Разьмеркаваньне даходу.

§ 54. Маемасная няроўнасьць.

Маемасьцю называем усе гаспадарчыя прадметы, якімі распараджаецца гаспадар. Маемасьць складаецца з гаспадарчага добра, якое задавальнае людзкія патрэбы. Сюды належыць усё тое матар'яльнае і духовае добро, якое мае эканамічнае значэньне: гаспадарчыя рэчы, запас грошай, зямля, спецыяльная веда, упраўленьні (сэрвітут) і інш.

Маемасьць можа быць прыватнай, калі належыць да фізычнай або праўнай асобы і грамадзкай, калі належыць да грамадзянства.

Калі ходзе аб прыватную маемасьць, то тут перш-наперш кідаецца ў вочы маемасная няроўнасьць: адны маюць зашмат маемасьці, другія замала, адны багатыя, другія бедныя. У зьвязку з гэтым паўстаець незадавальнае тых, якія маюць замала маемасьці або зусім яе ня маюць, бо яны ня могуць задавальваць усіх сваіх патрэбаў. Гэта незадавальнае апіраецца на паняцьці справядлівасьці. Можна нават сказаць што маемасная няроўнасьць робіцца штораз больш непераноснай, бо зьнікаюць паволі іншыя розьніцы, якія дзялілі людзей. У дэмакратычных дзяржавах уведзена роўнасьць прыватнага права, а ўсеагульнае галасаваньне надало палітычную роўнасьць, якая ўсё яшчэ расшыраецца; навука нават імкнецца да стварэньня пэўнага роду роўнасьці асьветы—але матар'яльная няроўнасьць не мяняецца. У зьвязку з гэтай няроўнасьцю магутнее соцыялізм і штораз у большым тэмпе павялічвае рады сваіх прыхільнікаў. Погляды на маемасную няроўнасьць, ёсьць ведама, розьняцца паміж сабою. Адны цьвердзяць, што маемасная няроўнасьць гэта — вялікі момэнт заахвочваньня і адзіны імпульс у вытворстве, што ўтрымоўвае ў руху ўсіх людзей на найніжэйшых і найвышэйшых ступенях грамадзкай драбіны цераз надзею паступовага пасоўваньня ўперад, яна

адна можа развінуць магутнасьць асабістай ініцыятывы, зьбіраючыя вялікія капіталы ў найзручнейшых руках і ўрэшце, што яна можа стварыць у людзкой працы ажыўленую рожнароднасьць карысную для ўсіх.

Другія кажуць, што ўсё благое цяперашняга ладу крыецца ў гэтай няроўнасьці. Калі сталасьць і пэўнага роду прызначэньне зьяўляецца азнакай няроўнасьці, калі яе плодом ёсьць касты, калі патомкі багатыроў зьяўляюцца з пакаленьня ў пакаленьне багатымі, а дзеці галіты беднымі—тады яна стварае незадавальнаючыя вынікі на тэрыторыі прычыны поступу вытворства. Адбірае адвагу тым, якія сталіць на ніжэйшых ступенях, пазбаўляючы іх надзеі выйсьці на лепшую дарогу, а ўсыпляе тых, якія стаяць высока, пэўныя ў сваім неперарынным палажэньні. Такая няроўнасьць шкодная, бо ўстрымлівае ад разьвіцьця грамадзкі арганізм, пазваляючы жыць коштам слаём дармадаў (паразытаў); адцягвае ад працы рукі занадта бедныя, бо яны ўжо ня маюць магчымасьці вытвараць, і занадта багатых, бо тыя ня маюць ахвоты; прышчапляе тыя два няшчасці, якія ўжо даўно прасьледуюць нашыя грамадзянствы, гэта гультайства і ўбогасьць. Як адно так і другое вядзе да нявытворчай консумцыі. Такім чынам, маемасная няроўнасьць утрымлівае два роды паразытаў зьверху і зьнізу, і перашкаджае натуральнаму працэсу разьвіцьця і сэлэкцыі грамадзянства. Нарэшце, калі няроўнасьць маемасьці робіцца вельмі вялікай і пераходзе пэўныя граніцы, дык вядзе за сабою цэлы рад нялюдзкіх вынікаў, якія абурваюць сумленьне і робяць неспакой у дзяржаве. Там дзе бедны вельмі ўжо бедны, то на неабходнасьці чакае яго цемната (навуковая), праступкі, хваробы і сьмерць без пары. Тады зусім зрываецца грамадзкая солідарнасьць і творыцца прорва паміж бедным і багатым, якую нішто ня зможа запоўніць. Для ілюстраваньня маемаснай розьніцы, якая можа існаваць, надаём такі прыклад. Адзін амэрыканец Vanderbildt пакінуў маемасьць ацэненую больш як на мільярд дал., дык на аднаго чалавека прыпадае гэтулькі даходу, што на яго патрапіла-б жыць у нашых варунках больш як 100 тысяч сем'яў. Аднак ніхто, нават і сам Вандэрбільт не пасьмеў-бы сказаць, што яго розум і здольнасьці былі ў 100.000 разоў большымі як здольнасьці цяпер жывучых між намі сярэднія здольных людзей. Тое самае можна сказаць аб ангельскіх лэрдах, якія трымаюць у сваіх руках ад часу заваяваньня нарманаў палавіну ангельскай зямлі на сваім востраве.

Няроўнасьць тым больш дразьніць людзей, што яна найчасцей не адказвае адданым грамадзянству ўслугам. Не стаіць у простых адносінах да ўложанай працы, а наадварот ступень даходу зьніжваецца ў меру, як праца робіцца больш цяжкай.

§ 55. Д а х о д.

У цяперашнім грамадскім ладзе павялічэнне маемасці адбываецца трыма спосабамі: **прыбыткам, прыходам і даходам**. Пад даходам разумеем усе рэгулярныя прыходы пэўнай асобы, будучыя вынікам яе гаспадарчай дзейнасці. Характарнаю адзнакаю даходу зьяўляецца тое, што ён павінен быць рэгулярны. Да даходу ня можна залічыць выйгрыш на лётэрэі, спадчыну і інш. Прыходам ёсць даход з адной пэўнай крыніцы, напр. прыход з кавалка зямлі, з гандлёвага прадпрыемства. Як даход, так і прыход азначаюць узрост вартасці, паўстаючы ў гаспадарцы данага суб'екта. Прыбытак ёсць ня сталым узростам вартасці, залежным ад прыпадковых прычын.

У залежнасці ад таго ці маем дачыненне з узростам грамадзкай маемасці ці прыватнай — разрозьніваем грамадзкі даход і прыватны. Як адзін так і другі даход месціцца у сабе яшчэ паняцце даходу сырога, чыстага і вольнага. Сырым даходам называем кожны пэрыядычны ўзрост маемасці без увагі на кошты, якія былі ўложаны; чысты даход складае тая часць узросту маемасці, якая асталася па адлічэнні коштаў, панесеных для атрымання даходу; урэшце вольным даходам ёсць тая часць чыстага даходу, якая астаецца пасля адлічэння ўтрымання гаспадара, і якая можа служыць далейшай капіталізацыі. Чысты даход ёсць прыбыткам. Калі паўстаньне даходу не патрабавала ніякіх выдаткаў, тады вядома што ўвесь даход ёсць чыстым; калі існавалі кошты, то агульны ўзрост вартасці твораць толькі сыры даход, які можа змяшчаць у сабе чысты даход, або яго зусім ня мець. У прыватнай гаспадарцы ходзе перадусім аб атрыманьне якнайбольшага чыстага даходу—прыбытку. Хаця даная гаспадарка і не прыносе чыстага даходу, то усё-ж такі мае яна вялікае значэнне, бо вельмі часта заключае яна ў сабе фактычны даход іншых гаспадарак, або цэлага грамадзянства, бо індывідуальныя кошты могуць твараць чысты даход для іншых эканамічных суб'ектаў. Разрозьніваем яшчэ **фундаваны даходы і нефундаваныя**. Фундаваны даход гэта такі даход, якога крыніцай зьяўляецца ўласнасць сродкаў вытворства (маемасці); крыніцай нефундаваных даходаў зьяўляецца праца. Фундаваны даход можна назваць даходам з уласнасці, а нефундаваны—даходам з працы.

§ 56. Асновы разьмеркаваньня.

Справа разьмеркаваньня (падзелу) добра зьяўляецца важным пытаньнем у эканоміцы, бо ад яго залежыць цэлая структура грамадзянства і арганізацыя вытворства. Лібэ-

ральная эканомія, бяручы за пункт апоры сфэру матар'яльнага добра, прызнавала натуральныя законы, якія кіруюць як вытворствам, так і разьмеркаваньнем — падзелам грамадзкага даходу. Шукала яна асноваў, паводле якіх адбываецца падзел даходаў і знаходзіла іх у зямлі, капітале і працы. Удзел кожнага з гэтых дзейнікаў у вытворстве мае вырашаць аб прыпадаючай яму часці даходу, які мае нібы-то быць сталай вялічынёй. У зьвязку з гэтым даход з працы залежыць ад загадка акрэсьленага фондуша платаў, бо заробная плата работніка мерыцца адносінамі паміж лікам работнікаў і фондушам платаў. Соцыялістычныя школы, крытыкуючы існуючыя адносіны капіталістычнага ладу, шукаюць прычын, якія павялі за сабой маемасныя розьніцы і розьніцы даходаў; пераносіць цэнтр вагі навукі эканоміі на навукі аб разьмеркаваньні.

Прыхільнікі асновы права на жыццё (Годвін і іншыя) апіраюцца на справядлівасці. Разьмеркаваньне так павінна быць праведзена, каб усе маглі жыць: дабрабытам ня будзе багацьце адзінак, але дастатак усіх. За меру, паводле якой павінен адбывацца падзел грамадзкага даходу, прызнаюць людзкія патрэбы: кожны павінен працаваць па меры магчымасці, а атрымліваць у залежнасці ад сваіх патрэбаў.

Сэн-Сімон і яго школа стаіць на грунце права на цэлы прадукт працы. Аднак ён бярэ пад увагу рознастайнасць здольнасці і жадае найлепшага выкарыстаньня іх. Ён хоча, каб кожная адзінка працавала паводле свае здольнасці, а брала аплату ў залежнасці ад заслугаў.

На прызнаньні права на цэлы прадукт працы К. Маркс (і яго школа) апірае крытыку капіталістычнага ладу. Прычыны няроўнага разьмеркаваньня бачыць ён ужо ў самым працэсе вытворства і ў залежным ад яго клясовым ладзе грамадзянства. У натуральнай гаспадарцы маемасць сям'і або групы ёсць супольным добром усіх яе сяброў. Паняцце прыватнай уласнасці зямлі або прыладаў вытворства ня існуе, карыстае з іх уся група, працуючы супольна. Пры падзеле ходзе толькі аб прадукт пэўнага пэрыяду гаспадарчай дзейнасці. А гэтыя пэрыяды павінны быць кароткія, бо вывараньне скіравана да беспасрэдняга задавальнення патрэбаў. Пры падзеле здабычы або прадуктаў працы кіруюць дзве асновы: задавальненне патрэбаў і палажэнне адзінкі ў групе; чым вышэйшая будзе палажэнне тым больш мае права адзінка атрымаць з грамадзкага даходу.

Капіталістычная эпоха стварыла таварную гаспадарку, у якой кожнае эканамічнае добро прызначана на рынак, а як тавар гэтае добро мае свой грошавы эквівалент. Разьмеркаваньне мусіць адбывацца на спецыяльнай аснове: не параўноўваем тавараў з патрэбамі, якія пры іх помачы задаволіць можна, але з сумай грошай, якою распараджаецца

адзінка. Дабро робіцца таварамі, якія, ухадзячы ў эканамічны зварот, губляюць беспасрэдня зносіны з тым, хто вытварае іх. Мэтай апошняга (вытварыцеля) ёсць вытваранне для мены, а аканчальным рэзультатам мены ёсць атрыманне пэўнай сумы грошай, якая служыць да закупляння тавараў. Разьмеркаваньне стаіць у беспасрэдняй сувязі з грашовымі сродкамі, якія даюць праўную і фактычна магчымасьць набываньня тавараў.

Галоўную ролю адыгрывае капітал. Кіруе ён вытворствам і менаю, усе формы якія знаходзяцца пад яго уплывам. Ёсць ведама, што і разьмеркаваньне мусіла паддацца гэтаму пераможнаму ўплыву. Багацьце дзеліцца паміж класамі і слямі грамадзянства не адносна да іх патрэбаў, як у натуральных гаспадарках, не паводле прывілеяў ураджэньня, што характарызуе каставыя і фэодальныя грамадзянствы, але на аснове значэньня іх у капіталістычнай гаспадарцы. Мерыцца багацьце ўладай над сродкамі вытворства, або лікам уласных грашовых капіталаў. Прылады вытворства таксама трэба набывць пры пасрэдніцтве грошай, так, што значэньне адзінкі, права яе на грамадзкі прадукт залежыць ад сумы грашовых сродкаў, якімі яна распараджаецца. Такі падзел ёсць неабходным вынікам капіталістычнае гаспадаркі, цесна звязаным з характарным для яго вытвараннем і менай. Апіраецца ён на факце прыватнай уласнасьці на сродкі вытворства, на паступовай канцэнтрацыі іх у руках найбагацейшых прадпрыемнікаў і дае, як рэзультат, работніку заробатную плату, а прадпрыемніку ўласнасьць прадукту працы.

У цяперашнім ладзе разьмеркаваньне даходу апіраецца на трох асновах, гэта: 1) прыватная ўласнасьць, 2) спосабы карыстаньня з чужых сродкаў вытворства і 3) сыстэма апататкаваньня.

Уласнасьць ёсць праўная інстытуцыя пазваляючая распараджацца рэчай аж да зьнішчэньня яе. Паўстаньне ўласнасьці прабуюць выясьніць некалькімі тэорыямі. Натуральная тэорыя лічыць уласнасьць прыродным зьявішчам якая паўстала разам з паяўленьнем чалавека. Акупацыйная тэорыя выясьняе ўласнасьць дарогай прысваеньня якога-небудзь прадмету, які раней ня меў уласніка. Тэорыя працы цьвердзіць, што ўласнасьць залежыць ад працы, якая фактычна вытварае прадметы. Гістарычная тэорыя прызнае ўласнасьць, як вынік гістарычнага разьвіцьця. У цяперашнім ладзе права ўласнасьці набываецца працай, спадчынай, заседжаньнем, самапраўствам, даўнасьцю, актам куплі-прадажы і дарэньнем (дарам).

Спосабы карыстаньня з чужых сродкаў вытворства адыгрываюць ролю пры падзеле даходу. Сюды належаць такія праўныя інстытуцыі, як крэдыт, ваём рабочай сілы, арэнда і іншыя. Вольны ваём рабочай сілы быў-бы непатрэбен, каб працу выконьвалі нявольнікі або паўвольныя людзі, бо тады яны ня былі-б суб'ектамі права, а аб'ектамі яго.

Сыстэма апататкаваньня адыгрывае таксама вагу пры працэсе разьмеркаваньня. Дзяржава партыцыпуе ў даходах сваіх грамадзян і дзеля таго ў залежнасьці ад гэтай ці іншай падатковай сыстэмы можа ўплываць на чысты даход грамадзян у большай ці ў меншай меры.

§ 57. Непрапорцыянальны ўзрост даходаў.

Клясавы лад цяперашняга грамадзянства галоўным чынам апіраецца на розьніцы даходаў. Гэтыя розьніцы датычаць як крыніц, з якіх пльвудць даходы, так і вялічыні іх. Кляса г. зван. ўласнікаў цягне даходы з уласнасьці, работніцкая—з працы. Даходы, што паўстаюць з працы, складаюць праўда штотраз большы процант, калі возьмем пад увагу разьвіцьцё адносін у XIX ст., але шмат большую частку гадавога багацьця забірае даход з уласнасьці, дзелчыся між невялічкім лікам прывілеяваных слаёў. Крыніцай для ацэнкі гэтых адносін могуць паслужыць даходныя падаткі. Такія падаткі аплачваюць даходы перавышаючыя пэўны мінімум, прыняты за неабходную жыцьцёвую норму. У Вялікай Брытаніі ад даходнага падатку звальняюцца даходы ніжэйшыя за 150 ф. шт. На аснове зробленай з прычыны даходнага падатку статыстыкі Soetbeer аблічае, што ў Англіі толькі 50 проц. усяго даходу абнята падаткам; цыфра гэта бяз сумліву будзе ніжэйшай за фактычную.

Падзел даходаў пакідае вялізныя слаі грамадзянства ніжэй мінімуму, які, не як норма для накладаньня падатку, але як сума неабходная да задавальненьня патрэбаў мусіў-бы быць прызнаны кожнаму, калі-б цяперашняе грамадзянства фактычна прызнавала ўсім права на існаваньне. У 1895/6 г. у Прусаў было толькі 31 проц. насяленьня абнятага даходным падаткам, а затым 21,165,032 асоб жыло з даходаў ніжэйшых як 900 марак у год (мінімум даходу ў Нямеччыне быў 900 марак); 21 міль. асоб належала да слою людзей, прызнаных правам за няздольных нясьці гаспадарственныя цяжары, адначасна былі гэта людзі, якія, дзякуючы нізкім даходам, не маглі браць удзелу ў культурным жыцьці грамадзянства.

Даходы з паасобных крыніц, або разьмеркаваньне даходаў паміж асобнымі крыніцамі, як: зямельная ўласнасьць,

рента з капіталу, зароботная плата і г. д. неадналькова ўзрастаюць. На аснове аблічэння даходаў у Саксоніі за 20 гадоў (1880 — 1900) відаць, што агульны даход узрос у 2,4 разы; шчыбчэй яшчэ растуць рэнты з капіталу і сумы пэнсіяў і зароботных платаў. Даходы з зямельнае ўласнасці ўзрастаюць найпавальней і, ў параўнанні з даходамі з гандлю і індустрыі, выходзяць на палавіну ніжэйшымі.

Згодна з раней паданым падзедам на даходы з уласнасці і даходы з працы перайдзем цяпер да разгляду важнейшых даходаў капіталістычнага грамадзкага ладу, які цяпер існуюць.

II. Даходы з уласнасці.

§ 58. Рэнты.

Прыватная ўласнасць на сродкі вытворства зьяўляецца асновай даходаў для ўласнікаў, якія ўжыткуюць іх самі або адступаюць свае правы другой асобе за пэўную плату, якая становіць даход уласнікаў. Уласнасць прыладаў вытворства, а іменна: зямлі, машын, фабрычных будынкаў, дамоў, грашовых капіталаў у валёрах або ў гатоўцы пазваляе браць з іх даходы.

Усялякія даходы, атрымліваныя на аснове ўласнасці, можна назваць рэнтай (чыншам). У залежнасці ад таго, якая крыніца прыносе гэту рэнту, разрозьніваем такія яе катэгорыі: зямельная рента, чынш з дамоў, процанты ад грашовых капіталаў і прыбытак прадпрыемніка.

§ 59. Зямельная рента.

Зямельнай рэнтай называем даход атрымліваны ўласнікамі зямлі, ці то ў форме арэнднага чыншу, ці ў форме перавышкі даходу над звычайным заробкам з уложанага ў зямлю капіталу. Даход паўстае з натуральных характарнасьцяў зямлі, якіх ня трэба аплачваць, а робіцца зямельнай рэнтай адносна да індывідуальных уласнікаў зямлі. Абмяжованы лік добрае зямлі ёсць першай умовай, каб яна была крыніцай рэнты. Калі ў даным краі або аколіцы здараюцца ўраджайныя прасторы бяз уласніка, дык зямельная ўласнасць не зьяўляецца прывілеяй, бо разам з зямлёю кожны можа сабе прысвоіць права зьбірання даходу з зямлі. Толькі тады, як уся абрабная зямля будзе мець уласнікаў, зьяўляецца паняцце рэнты, якая ёсць нагародай бяз працы за натуральныя характарнасьці зямлі і прыроды.

Тут паўстае пытаньне, ці можна гаварыць аб рэнце, калі-б зямлі, хоць усе былі заняты пад абрабляньне, але зьяўляліся агульнаю ўласнасцю? Бязумоўна ўсе нароўні цягнулі-б карысьць з натуральных характарнасьцяў зямлі, і зьнікнула-б зямельная рента, якая ёсць часцю агульнага даходу, атрымліванай на аснове ўласнасці на зямлю.

Для рэнты неабходны такія варункі: **прыватная ўласнасць грунтаў, абмяжованы іх лік**, г. зн. труднасць атрымання іх і існаваньне атрымліванага з іх, бяз працы, даходу. Зямельная рента ня ёсць прыродным паняццем, а грамадзкім, ня можа паўстаць на пустыні, хоць і там зямля мае натуральныя характарнасьці. Зямельная рента ёсць даходам з зямлі адносна да яе прыватнага ўласніка. Узнікае яна пры пэўнай ступені залюднення, калі зямля пераходзіць на ўласнасць адзінак і пачынае абрабляцца.

Вышняя рэнты залежыць ад ступені ўраджайнасці зямлі, натуральнай, або павышанай пры помачы накладаў. Апрача таго рента залежыць ад палажэння: зямля ў месце, або блізка ад места, або блізка ад чугункі можа прыносіць большую рэнту за зямлю паложаную далёка ад цэнтраў і ад танных сродкаў камунікацыі. Зямельная рента расце разам з залюдненнем, бо тады выступае большае патрабаваньне зямлі і аплачваецца больш інтэнсіўнае абрабляньне, таксама і даражэйшыя наклады.

Ня трэба строіць ілюзіяў з фікцыі, што рента нібы прыпадае зямлі за адступанья багацці. Рента прыпадае не зямлі, але яе ўласніку і вынікае з адносін паміж людзьмі ў існуючым ладзе.

Зямельная рента была прадметам досьледу шмат якіх эканамістых. Сярод існуючых тэорыяў зямельнай рэнты найгучнейшаю была тэорыя Давіда Рыкарда (ангельскага эканамістага лібэральнай школы). Рыкарда стаўляе гіпотэзу, што гістарычнае разьвіцьцё йшло ад абрабляньня найлепшае зямлі, пераходзячы пасля да ніжэйшай катэгорыі яе якасці, у зьвязку з большым патрабаваньнем на зямельныя прадукты. Розьніцу паміж ураджаем з найгоршае зямлі і ўраджаем з лепшае Рыкарда называе зямельнай рэнтай, якая зьяўляецца перадусім у зямельных пладох, а пры пералічэнні на грошы ў грашовай суме. У меру таго, як штораз горшая зямля была ўцягвана пад абрабляньне, узрасла зямельная рента з абшараў раней загаспадараваных. Амэрыканскі эканамісты Карэй (Carey) крытыкуе тэорыю Рыкарда і на прыкладах, узятых з разьвіцьця ўласнага краю дзе займаньне зямлі не сягае так далёкіх часоў, як у Эўропе, выказаў, што абробка зямлі ня йшла ад лепшых кавалкаў да горшых, а наадварот: раней пачалі абрабляць горшую зямлю, лягчэйшую да абробкі бяз помачы зложаных прыладаў, а шмат пазьней—найлепшую зямлю: клустую і цяжкую.

Другая гучная тэорыя рэнты гэта—тэорыя Родбэртуса. Родбэртус перадусім стараецца выясьніць, што рэнта ня ёсьць зьявішчам інакшым чымся іншыя роды даходаў з уласнасьці, але таксама як і тыя, паўстала на аснове права ўласнасьці на сродкі вытворства, якое назваляе прыўласьціць прадукт вытвораны працай.

Сярод даходаў грамадзянства трэба разрозьніваць дзьве часьці: рэнту (даход з уласнасьці) і заробную плату. Зямельная рэнта ёсьць даходам уласьнікаў зямлі, атрымліваным дзякуючы факту дармавой зямлі; яны не аплачваюць сырых матар'ялаў, якія ўваходзяць у кошту кожнага прамысловага вытворства. Пры паўстаньні зямельнае рэнты Родбэртус бярэ пад увагу як натуральныя характарнасьці зямлі, так і грамадзкія адносіны. Зямельную рэнту складае нявыплачаная працы часьць яе заробтку.

Горная рэнта, або рэнта атрымліваная з капальні, мае такое самае абаснаваньне, як і зямельная рэнта. Пад'земныя багацьці, на аснове права ўласнасьці, даюць іх уласьнікам рэнту, незалежна ад таго, ці ўласьнікам зьяўляецца супалка капіталістых ці ўрад. Аднак калі-б яны належалі да ўсяго грамадзянства, то атрымліваны з іх даход перастаў-бы лічыцца горнай рэнтай, пакуль грамадзянства не пазволіла-б адзіны часова іх эксплёатаваць.

Варункам рэнты з капальні ёсьць таксама патрабаваньне на мэталі або мінэралы і адносіны пажіж коштамі эксплёатацыі і вартасьцю дабытага прадукту. Капальні мэталю тады толькі эксплёатууюцца, калі рынак не завалены даным мэталем, і калі капальні даюць даход. Як толькі зьменшылася цана на серабро, дык замкнулі некаторыя капальні, хаця можа надыйсьці час, калі эксплёатацыя гэтых капальняў узноў пойдзе ў ход. Замыканьне капальняў паўстае ад таго, што гэтыя капальні ня прыносяць рэнты, інвэстыцыі—ўложаньня капіталы—даюць меншыя процанты, чымся ў іншых галінах вытворства. З гэтага відаць, што хоць натуральныя пад'земныя багацьці ёсьць асновай рэнты, аднак жа ўплывы гаспадарчых адносін выступаюць яшчэ ярчэй, як пры зямельнай рэнце.

Патрабаваньне грунтаў так шчыбка падносе цэны на зямлю, што прыстасаваньне абробкі ня можа за імі пасьпець. Гэтае зьявішча выклікае земляробскія крызысы. Конкурэнцыя таннага амэрыканскага збожжа ў 1878 годзе на Эўропэйскіх рынках выклікала паніку і крызысе земляробскага вытворства. Дзяржавы пачынаюць тады бараніцца мытам на земляробскія прадукты, але гэтага мала; конкурэнцыя змушае зямельных прадукцэнтаў да зьмены тыпу гаспадарак, або да прадажы зямлі сялянскім масам, якія зямлю лічаць

варстатам працы, і ня мераюць даходаў у залежнасьці ад уложаных у зямлю капіталаў. Зямля тады пераходзе ад вялікай уласнасьці да сярэдняй і дробнай; выступае зьявішча парцэляцыі, а рэнта траце свой манопольны характар, ператвараецца ў даход з працы сялянскіх уласьнікаў.

§ 60. Чыны.

Рэнту атрымліваную з мястоных грунтаў (пляцоў) і дамоў называем чынам. Крыніцай даходаў зьяўляецца тут пляц—кавалак зямлі, ураджайнасьць якой не адыгрывае ніякай ролі, і дом. Пры чыншу з гарадзкага пляцу вельмі выразна выступае момэнт грамадзкага характару, а іменна: вышыня рэнты, і адначасна цана пляцу залежыць ад вялічынны места, яго географічнага палажэньня і значэньня места ў дзяржаве (або ў цэлым сьвеце); цана мястовае зямлі павышаецца разам з узростам места і спадае з яго ўпадкам; прамысловае разьвіцьцё места, ствараючы большае патрабаваньне пляцаў пад будовы фабрык і кватэр, павышае рэнту ўласьнікаў. На цану мястовага пляцу ўплывае яго палажэньне ў самым месце: у цэнтры, ці ў канцы, у фабрычнай часьці, ці ў часьці для адпачынку і снацыраў. На агул грунтовая рэнта ў горадзе ёсьць вынікам узрастаючай інтэнсыўнасьці мястовага асадніцтва, якое ў працягу XIX ст. вельмі шпарка разьвівалася, вытвараючы часам недарэчныя адносіны. У Амэрыцы ўзрост цэнаў на мястовыя пляцы і рэнты даходзе да вялізарных разьмераў. Амэрыканец Вэбар падае цікавыя гісторыю аднаго кавалка зямлі ў Філядэльфіі, які ў 1685 г. быў куплены за 5 даляраў. Ад 1720 г. зямля гэтага ўжыткуўваецца як будаўляны пляц, а ў 1900 г. купіў яе прамысловы сындыкат і пабудаваў вялікія дамы для канторы. Яшчэ ў 1838 г. вартасьць гэтага кавалка ацэньвалі ў 25.000 даляраў, а рэнту аблічалі на 1200 д., а ў 1910 г. сындыкат купіў яго за мільён, а рэнта была аблічана ў 40.000 даляраў.

Кватэрны чыныш (даход з дамоў) ёсьць часткова гарадзкой рэнтай з зямлі, на якой пабудованы дом. Апрача зямельнай рэнты дзейнікам чыншу будзе процант ад капіталу, выданага на будову дому і амортизацыя гэтага капіталу і коштаў утрыманьня. Такім чынам, чыныш зьявляе ў сабе зямельную рэнту, процант ад капіталу і яго амортизацыі. Пры гэтым да коштаў утрыманьня далічаюцца яшчэ падаткі. У часе будаўлянага застою і вялікага патрабаваньня на кватэры чыныш вельмі падьмаецца ўгару і наадварот, у часе разбудовы гарадоў, чыныш зьявляецца. Выступае тут закон посулу і патрабаваньня.

§ 61. Даход з капіталаў.

Даход з грашовых капіталаў праяўляецца ў дзвюх формах: 1) ў форме процанту і 2) — даходу (прыбытку) прац-прыемніка. Процантам у эканоміі называем нагароду, якую атрымлівае ўласнік грашовага капіталу за прытарнаванне капіталу да вытворства. Будзе гэта даход, браны на аснове ўласнасці грашовай сумы, незалежна ад таго ці ўласнік сам пускае ў зварот свае капіталы, ці іншая асоба. Калі ўласнік грашовай сумы пазычае яе другому, дык паўстаюць адносіны крэдытара і даўжніка. Даўжнік можа ўжыць пазыку на задавальненне ўласных патрэбаў, тады карыстаецца консумцыйным крэдытам; або можа ўжыць пазыку на вытворства, — у гэтым выпадку маем вытворскі крэдыт. Толькі ў другім выпадку даўжнік з крэдыту можа цягнуць даходы, якімі дзеліцца з уласнікам капіталу ў форме процантаў. Як у першым, так і ў другім выпадку процант аплатаецца на аснове права ўласнасці на капітал, хаця толькі ў другім выпадку мае нейкае апраўданне.

Грашовы капітал у цяперашнім ладзе ёсць неабходны ў кожным вытворстве як земляробным, так і прамысловым. Грашовыя капіталы таксама пазваляюць браць ўдзел у гандлёвых, таварных зваротах, у транзакцыях робленых з зямлёй, дамамі і г. д. Мэтай усяго гэтага ёсць прыбытак і магчыма найбольшы. У звязку з гэтым паўстае тады патрабаванне на грошы, пры помачы якіх можна атрымліваць даход. Калі ў краі грашовых сумаў ёсць многа, дык посул іх можа быць большы як патрабаванне; або наадварот, як у краях менш гаспадарча развітых, дзе гэтых сумаў вельмі мала, а на шмат якіх галінах адкрываецца поле для даходных прадпрыемстваў, патрабаванне капіталаў будзе тады перавышаць посул іх. Ад ліку грашовых капіталаў залежыць працэнтная норма, якая змяняецца ў меру ўзрастання капіталаў. Краі больш прамысловыя маюць ніжэйшую працэнтную норму, чымся краі з мала развітым гаспадарчым жыццём. У меру гаспадарчага развіцця працэнтная норма змяняецца. У часе агульнага неспакою і нястачы даверу норма падымаецца. Падлягае яна таксама зменам у залежнасці ад застою або гаспадарчага ажыўлення. Наагул грашовы капітал робіцца штораз таннейшым (за выняткам часоў вайны і інш. стыхійных зьявішчаў), а вандруючы з краю ў край, выроўнівае посул капіталаў.

Каб увідавочніць вышэй зьмешчанае, падаём табліцу працэнтнай нормы ў розным часе і мясцох:

	1905 г.	1895 г.	1864 г.
	‰	‰	‰
Лёндан	4	2	7,35
Парыж	3	2,20	6,50
Брусэль	4	2,60	5,61
Бэрлін	5½—6	3,15	5,31
Вена	4½	4,30	5,00
Рым	5	5,00	7,82
Пецярбург	7	—	—

З табліцы відаць, што ў Расеі была найвышэйшая працэнтная норма; тлумачыцца гэта тым, што там было мала капіталаў, што капіталы мелі вялікае поле для працы, мытная абарона давала большыя даходы прадпрыемнікам. Апрача таго Японская вайна і рэвалюцыя вышпрубоўвала працэнтную норму.

Вышняя процантаў залежыць ад роду пазыкі: яна большая пры каротка—, чым пры доўгатэрміновых пазыках. Вышняя процантаў не залежыць ад агульнага ліку капіталаў, але ад тых, якія знаходзяцца ў плывучым стане, як рухомыя грашовыя капіталы, якія знаходзяцца ў даны момэнт на рынку. У часе гаспадарчага застою, калі ёсць малое патрабаванне капіталаў, працэнтная норма спадае.

Як вышэй ужо было падана, капіталы, шукаючы большых прыбыткаў плывуць з аднаго краю ў другі.

Перад вайной найбольш пазычалі заграіцы: Англія, якой капіталы плылі галоўным чынам да Аўстраліі; Францыя — крэдыторка Расеі; Голяндыя, Бельгія і Нямеччына; капіталы 2-х апошніх дзяржаваў адыгралі рашучую ролю ў упрямислаўленні Польскага Каралеўства.

Гісторыя выказвае, што наагул капіталістычнае развіццё дзяржаваў наступала дзякуючы чужаземным капіталам. Англія паўстала на ногі дзякуючы капіталам Голяндцы, Нямеччына збудавала сваю вялікую індустрью на Францускіх і Голяндзкіх капіталах, далей Нямеччына пусьціла свае капіталы ў Польскае каралеўства, разбудоўваючы там прамысловасць, падрыхтаванаю да расейскіх рынкаў. Перад вайной у Царстве Польскім пераважна ўсе банкі працавалі на нямецкім капітале.

Вайна зусім змяніла крэдытаздольнасць дзяржаваў. Толькі Амэрыка і Англія могуць пазычаць грошы.

Кожнаму вядома, што сума грошай (капітал) астаўлены сам сабе не падлягае перамене, дык адкульжа-ж бя-

рэнца процант? Апраўданьне процантам эканамістыя апіраюць на вытворстве капіталу, на факце тым, што пры помачы капіталу вытворства прыносе больш прадуктаў і што прадукты, вытваранія пры помачы капіталу, маюць вышэйшую вартасць, як дабро, якое ўваходзіць у кошты вытворства іх. Узамен за дадатковую вартасць даўжнік плаціць уласніку процанты ад капіталу. Гэтаі тэорыі трымаецца: І. В. Сэй і інш.

Другая тэорыя, гэта—тэорыя эксплёатацыі, якой прадстаўнікамі зьяўляецца К. Маркс і Родбэртус. Усё гаспадарчае дабро ёсць прадуктам людзкой працы. Работнікі не атрымоўваюць усяго прадукту свае працы, але мусяць дзяліць яго з капіталістам. Уладаючы сродкамі вытворства, ён карыстае з палажэння работнікаў, якія мусяць прадаваць сваю работніцкую сілу, каб жыць, і ў аплаце найму дае работнікам толькі часць вартасці вытворанага імі прадукту, рэшту атрымлівае для сябе, як прыбытак з капіталу. З гэтага прыбытку аплачваюцца ўсялякага роду рэнты, а затым і процанты за пазычаны капітал. Такім чынам соцыялістычныя школы цвёрдзяць, што процанты, рэнты і чыншы ёсць ні што іншае як скрышталізаваная праца работнікаў, атрыманая капіталістам.

Урэшце, Тюрго і Бом-Бавэрк стараюцца выясьніць зьявішча процантаў розніцай вартасці цяперашняга дабра і будучага; галоўны яго элемент яны бачаць у часе, які ўплывае паміж прызнаваньнем пазыкі і яе зваротам. На вышэйшую цану цяперашняга дабра за дабро будучае складаецца цэлы рад псыхічных і тэхнічных дзейнікаў. Да псыхічных залічваецца няпэўнасьць будучыны і даволі кароткае жыццё людзей. Сярод тэхнічных выступае магчымасьць распараджацца грашовай сумаі, якая пазваляе развіваць вытворства, а разам з гэтым атрымліваць даход. Процант, такім чынам, як усялякі даход з уласнасьці паўстае на аснове прывілею ўласнасьці на сродкі вытворства і мены.

§ 62. Даход прадпрыемніка.

Прадпрыемнікам ёсць ініцыятар і арганізатар усялякай вытворчай дзейнасьці; важнае месца займае ён у разьмеркаваньні дабра, бо ён разьдзяляе яго, ён выплачвае работнікам заработную плату, капіталістаму—процанты, уласнікам нярухомасьці — рэнту або чыншы, а рэшта астаецца ў яго, як прыбытак прадпрыемніка. У гэтым даходзе ёсць пэўная часць, якая належыцца прадпрыемніку за яго працу, а рэшта астаецца яму як чысты прыбытак. Гэтага прыбытку ня можам залічыць ані да даходаў з працы, ані да даходаў, браных на аснове ўласнасьці сродкаў вытворства.

Прадпрыемнік можа гаспадарваць на заарэндаванай зямлі, пры помачы пажычанага капіталу, для свае фабрыкі або гандлю, можа трымаць платнага дырэктара, аплачваць работнікаў, а ня глядзячы на ўсё гэта, можа атрымліваць прыбытак. Прыбытак прадпрыемніка аблічваецца цяпер побач з процантамі, рэнтай і заробтнай платай.

Паўстае пытаньне, адкуль бярэцца прыбытак прадпрыемніка? Узноў маем некалькі тэорыяў, якія выясьняюць даход прадпрыемніка.

І. В. Сэй, прадстаўнік лібэральнай школы (француз) цвёрдзіць, што галоўнай адзнакай прадпрыемніка ёсць яго праца, дзеля гэтага прыбытак ёсць узнагародай за працу. Праца прадпрыемніка шмат больш цэніцца за іншую, бо праца прадпрыемніка прыносе вытворству вялікія карысьці, застасоўваючы спецыялізацыю, тэхнічныя вынаходы і адкрываючы новыя галіны прадукцыі.

Соцыялістычныя школы зводзяць прыбытак прадпрыемніка да эксплёатацыі (вызыску) работнікаў. Прадпрыемнік купляе работніцкую сілу за нізкую цану і, працягваючы час трываньня працы, стараецца выціснуць з яе як найбольш карысьці. Такім чынам атрымлівае лішку незаплачанай працы, якая твораць яго прыбытак. Лішка гэта твораць надвартасць, якая астаецца ў руках капіталістага або прадпрыемніка і ёсць адзінай крыніцай яго даходу.

III. Даход з працы.

§ 63. Характэрыстыка даходаў з працы.

Даход з працы ёсць узнагародай за споўненую гаспадарчую дзейнасьць, злучаную з натугаю мускулаў і нэрваў. Калі гэтая натуга ідзе на карысьць іншай асобы, а праца выконваецца пры помачы прыладаў, ня будучых уласнасьцю работніка, то ў гэтым выпадку даход работніка называем **заробтнай платай**. Заробтная плата ў цяперашнім ладзе ёсць звычайнай формай даходу з працы. Зьніканьне дробных прамысловых прадпрыемстваў, якіх уласнікі атрымлівалі даход з працы і з капіталу і замена гэтых, даўней самастойных прадпрыемнікаў, на хатніх прамыслоўцах або ўсялякага роду выробнікаў, прычыняецца да расшырэньня тэрыторыі сыстэмы платаў.

Плата выступае пры ўсялякіх галінах вытворства, абнімае рожнародную працу і ўсялякія катэгорыі самастойна

працуючых работнікаў, і з гэтай прычыны становіць адно з найважнейшых эканамічных пытанняў. Крыніцай платы, так як і кожнага даходу, ёсць новае дабро і адданыя ўслугі. Ёсць гэта часць агульна-грамадзкага даходу, атрымліваная зусім на іншай аснове, чымся даход з уласнасці. Земельная рэнта, чынш ад нярухомасці, процант ад капіталу былі рэзультатам прывілеяў уладання, абалёртых на праве прыватнае ўласнасці на зямлю, або іншыя сродкі вытворства; прыбытак прадпрыемніка вынікаў са спецыяльных гаспадарчых абставінаў, якія ёсць вынікам падзелу паміж капіталам і працай. Кожны з гэтых даходаў быў звязаны з грамадзка-праўнымі адносінамі сёняшняга дня, за зьменнай якіх перамянілася-б ня толькі іх натура, але магло-б пахіснуцца нават існаваньне іх.

Даход з працы апіраецца на іншых законах. Цяперашнія яго формы, напр. плата могуць перамяніцца, але сам зьмест—даход з працы—мусіць ператрываць усялякую гаспадарчую форму. Працоўнік мусіць атрымліваць грашовы эквівалент, або мець права да часці прадукту выражанай у той ці іншай форме.

Крыніцы даходаў з працы ня трэба шукаць у адносінах часовага гаспадарчага ладу, а ў прыроднай неабходнасці. Гэты даход павінен утрымліваць работніка і яго сям'ю, як цяперашніх працоўнікаў, так і будучых. Пры адпаведным праўным ладзе можна яго змяняць, што мае месца ў грашова-капіталістычнай гаспадарцы, але ня можна адабраць ад працы яе даходу. Гэта датычыць кожнага роду такіх даходаў: з мыслёвай і фізычнай працы, самастойнай і найміцкай, простаі і кваліфікаванай.

Да даходаў з працы трэба залічыць:

- а) гонорары дактароў, адвакатаў, літэратараў і іншых;
- б) пэнсіі вураднікаў дзяржаўных і самаўрадовых;
- в) пэнсіі канторскіх працоўнікоў прыватных прадпрыемстваў і ўстаноў;
- г) заробную плату.

Сюды таксама трэба было-б залічыць тых, якія працуюць самастойна пры помачы ўласных прыладаў вытворства, а іменна: дробных рамесьнікаў, земляробаў (сялян) дробных купцоў і іншых.

Найважнейшым родам даходу з працы, які зьяўляецца адной з галоўных эканамічных праблемаў, ёсць заробная плата. Прадаецца рабочая сіла, ці то як выдатак мускулаў, ці нэрваў з мэтай прылажэння яе да пэўнай працы. Гэтая прадажа гаворыць аб адносінах работніка да рэзультату яго працы, інакш кажучы да прадукту, які паўстаецца дзякуючы працы. Далейшая доля прадукту ўжо мала абходзіць

работніка, бо не паводле варгасці прадукту мерыца яго плата, для яе (платы) існуюць асобныя законы.

Кляса наймітаў ёсць характарным зьявішчам нашай эры, неадлучна звязаным з прыватнай уласнасцю на сродкі вытворства і канцэнтрацыяй іх у адносна малым ліку ўласнікаў. Вольныя людзі, якія з свае работнікае сілы карыстаць могуць толькі тады, калі будзе яна нанята ўласнікам зямлі або сродкаў вытворства, робяцца наймітамі, а адною з азнакаў найму ёсць атрымліваньне платы. У ўмове найму з аднаго боку, а ў заробнай плаце з другога, выражаецца таварны характар працы. Работнік аддае ў арэнду сваю работніцкую сілу,—а значыцца і сваю асобу, якая з яго сілай неразрыўна звязана, — узамен за плату, аблічаную ў грошах. Аддае ў арэнду таму, хто больш дае, а прадпрыемнік з свайго боку стараецца плаціць як найменшую цану. І тут як пры кожнай куплі і прадажы, адна старана шукае найтаньнейшага тавару, другая — найлепшага купца. Адносіны найму і звязанай з ім заробнай платы могуць узяць толькі пры існуючых праўных варунках: свабоды дагавораў, куплі і прадажы паміж вольнымі людзьмі. Толькі вольны работнік можа заключыць з прадпрыемнікам дагавор найму, а заключыць ён змушаны, бо ня мае магчымасці застацца самастойным вытворцелю, не ўладаючы прыладамі працы.

Пры нявольніцтве ці падданстве і паншчыне заробная плата ня можа мець месца. У нявольніка ня толькі яго работніцкая сіла, але й яго асоба і ўсялякія праявы яго індывідуальнасці, належалі да пана. Быў ён адною з яго прыладаў ці рэчаў, часцю яго ўласнасці, сродкам даходу і задавальнення патрэбаў. Пан не плаціў нявольніку за яго працу, але мусіў дбаць аб тым, каб ён існаваў, іначай марнавалася-б часць яго маемасці. Праўнае палажэнне нявольнікаў усюды было амаль што ні адно і тое самое; апіралася яно на адных асновах, але матар'яльнае іх палажэнне было рознае, ў залежнасці ад уласніка, яго характару і багацця, а ўрэшце і ад значэння, якое прыдаваў ён нявольніку. Такім было нявольніцтва ў старадаўнасці, калі былі з'індывідуізаваны гаспадарчыя адзінкі і разнастойныя прызначэнні нявольнікаў. У нявольніцтве нашых часоў, там, дзе афрыканскія нявольнікі былі ўцягнуты ў ярмо пры плянтацыях бавоўны і цукровага трысняжку, рэч выяўлялася іначай. Гэта былі найміты, прызначаныя да працы і трыманыя з тэй мэтай, каб выціснуць з іх максимум работніцкай сілы; розніліся яны ад вольных наймітаў толькі тым, што ўлада пана нічым ня была абмяжована, і што адносна да яго яны ня мелі ніякіх правоў. Найміт працуе пад страхам голаду, нявольнік толькі пад страхам пугі, ад якой можа часамі ўберагчыся; то-ж праца

нявольніка, параўнаная з наёмнай, ёсць усюды менш інтэнсіўная, горшая, а на'т і даражэйшая. Прычынілася гэта да скасавання нявольніцтва ў амэрыканскіх калёніях; ёсць ведама, гэтаму памагало і развіццё гуманітарных паняццяў. Праца падданых, або адробота паншчыны, рознілася ад найму хаця-б тым, што была аплатай за права істнавання; гэта быў падатак працаю і потам за магчымасць карыстання з наданае зямлі, або за пэўную ступень асабістай свабоды. І яна павінна была быць менш інтэнсіўнай як вольная праца, бо не вязалася з ёй зусім асабістая карысць, за якую змагаецца найміт. Нізкая прадукцыйнасць працы нявольнікаў, падданых і паншчыны-прыгонных перашкаджала развіццё грашова-капіталістычнай гаспадаркі, а дзеля таго мусела яна давясці да роўнапраўя, да скасавання паншчыны. Апрача таго паншчына і падданства тварылі гаспадарку збліжаную да натуральнай, пры якой вялікія фабрыкі ня мелі-б рынкаў збыту, такім чынам арганізацыя буйна-капіталістычнага спосабу вытварання прыспяшыла асабістую вольнасць.

Затым бяз сумліву сыстэма наймовай працы ёсць вышэйшай за нявольніцтва і падданства, а сыстэма заработных платаў зьяўляецца больш адпаведнай для вольных людзей, чымся ўтрыманьне нявольнікаў або паншчынных сплат. Час працы найміта мерыцца работніцкім днём, які можа быць рознай даўжынні.

Нормаі платы ёсць дзенная сума, лічаная паводле гадзін працы. Ужо гэты рахунак паказвае, што найміцтва ёсць нясталым дагаворам, заключаным на дні, тыдні, месяцы, які не дае пэўнасці быту. Найміт залежыць ад часовага стану вытворства, ад новай машыны, якая можа заступіць яго працу. Побач з умовамі рынку і тэхнікі стаіць воля і прывярэдлівасць (капрыз) надглядніка, які можа ў кожную мінуту адсунуць работніка ад працы. Усё гэта натуральна мае ўплыў на пазыцыю работніка пры дагаворы і падчас працы, бо заўсёды яго прасьледуе страх згубы заробтку. Пры цяперашнім падзеле працы найміт, перш за ўсё ў фабрычнай прамысловасці, выпяўняе толькі часць у яе працы, а дзеля таго бывае пазбаўлены моральнай прыемнасці, якую можа даць праца. Дагавор платы, вызначаючы яму (работніку) сталую суму, незалежна ад заробткаў прадпрыемніка, пазбаўляе яго таксама матар'яльнага інтарэсу, які меў-бы ўплыў на вартасць яго працы.

Самастойная праца мае іншы ўплыў на працоўніка, чаго доказам ёсць напр. дробныя зямляробскія гаспадаркі, ўласнікі якіх часамі атрымліваюць вышэйшыя рэзультаты, чым уласнікі вялікіх гаспадарак, карыстаючыя з наймовай працы.

§ 64. Спосабы аблічэння зароботнай платы.

На практыцы спатыкаем некалькі спосабаў азначэння зароботнай платы, а іменна:

1) **Часовая плата**, або **надзённая**, прыймае за аснову лік часу, удзелены працы. Гэта форма ёсць найстарэйшаю. Фармальна часовую плату аблічаюць паводле розных адзінак часу — паводле гадзін, дзён, тыдняў і г. д. — аднак фактычна асновай гэтай формы платы ёсць работніцкі дзень, за які работнік павінен атрымаць плату на сваё ўтрыманьне. У кожным выпадку, ня можна платы зьявіць ніжэй сумы, патрэбнай на задавальненне клясовых работніцкіх патрэбаў. Часовая плата некарысна, бо вытварае ў работніцкіх сферах тэндэнцыю да якнайменшай эксплёатацыі сваіх сіл, бо кожная большая натуга ідзе на карысць прадпрыемніка. З другога боку часовая плата не бароніць работніка ад некарысных перамен у гаспадарчай кон'юнктуры, бо пазваляе прадпрыемніку заўсёды зменшыць зароботную плату, ламаючы папярэдні дагавор.

2) **Акордная плата** залежыць ад рэзультатаў працы; ня лічыцца яна ані з труднасцю, ані з часам працы. Пры гэтай сыстэме работнік адзеньваецца ў залежнасці ад яго вытворскае здольнасці. Акордная плата азначаецца лікам вытваранага работнікам прадукту. Яна вельмі карысна для прадпрыемніка, бо павышае інтэнсіўнасць працы, а разам з гэтым змяншае кошт наглядку, работнік працуе як найсильней, каб больш атрымаць. З пункту гледжання работніка акордная плата шкодная, бо вядзе да найбольшай эксплёатацыі (вызыску) работніцкай сілы.

3) **Плата злучаная з прэміямі** дае работніку дадатковую нагароду ў форме прэміяў за працу, перавышаючую пэўную норму.

4) **Удзел у заробках прадпрыемства**, як плата, цяпер яшчэ мала распаўсюджаны, мае гэтая форма аплаты працы на мэце стварэнне солідарнасці працы і капіталу. Работнік атрымлівае пэўную сталую плату, апрача таго, мае запэўнены ўдзел у чыстым даходзе прадпрыемства, так што яго даходы павышаюцца разам з узростам капіталістычнага прыбытку. Удзел гэты азначаецца **патрыярхальна, прапарцыянальна**, або **прогрэсўна**. У патрыярхальнай сыстэме прадпрыемнік вызначае пэўную суму з даходаў, якая ідзе на карысць работнікаў. Прапарцыянальная сыстэма вызначае на карысць работнікаў пэўную стала азначаную часць чыстага даходу, пасля адлічэння процантаў на капітал. Прогрэсўная норма павялічвае нават процант на карысць работнікаў у залежнасці ад большых даходаў прадпрыемства.

Сыстэма ўдзелу работнікаў у прадпрыемстве найбольш нажадана работніцкай клясе.

5) **Рухавая** (рухомае) норма платы (sliding scale) залежыць ад цаны прадукту. Прадпрыемнікі разам з прадстаўнікамі прафэсійных работніцкіх арганізацыяў перш за ўсё азначаюць нармальную плату і нармальную цану прадуктаў, г. зн. вызначаюць плату пры пэўнай нармальнай цане на прадукты. Калі цана на выраб мяняецца, то й плата падлягае зьмене ў адпаведных працэнтах адносінах. Калі, напрыклад, нармальную цану прызнаць за 10, а нармальную плату за 100, то, калі цана падывецца на 12, дык і плата павысіцца да 120.

З погляду на форму разрозьніваем плату грашмі і натурай.

Плата грашмі ёсьць агульна прынятай у прамысловасьці. Натуральная форма (trucksystem) палягае на тым, што прадпрыемнік, замест грашмі, выплачвае часць заробтнай платы квітанцыямі на тавар, які работнік павінен узяць з фабрычнай крамы. Часта прымушалі браць такі тавар, які работніку або зусім непатрэбны, або цэны не адказвалі яго бюджэту і патрэбам. Абароннае законадаўства спыніла такую форму платы.

§ 65. Тэорыі заробтнай платы.

Жадаючы выясьніць законы, якія кіруюць заробтнай платай, эканамістыя стварылі некалькі тэорыяў платы. Важнейшыя з іх:

1) „Жалезны закон“ платы, 2) тэорыя прадукцыйнасьці працы і 3) тэорыя фондушы платаў.

1. „Жалезны закон“ платы, як эканамічная тэорыя, цвёрдзіць, што заробная плата ніколі ня можа падняцца вышэй мінімуму, патрэбнага работніку на яго выжывленьне і на ўтрыманьне работніцкага роду. Іншымі словамі, работнік атрымлівае заробную плату, роўную суме, неабходнай на ўтрыманьне работніка і яго сям’і. Калі-б работнік атрымліваў больш, то—паводле гэтай тэорыі—жывучы ў лепшых матар’яльных варунках, мог-бы ўтрымліваць большую сям’ю, што давяло-б да ўзросту работніцкіх рук; у рэзультаце павялічыўся-б посыл работніцкіх рук, а заробная плата пачала-б так спадаць, што магла-б даваць да галіты работніцкую клясу. У зьвязку з гэтым работнік павінен атрымліваць толькі такую суму, якая пазваляе яму ўтрымаць сябе і агранічаны лік новых работніцкіх рук. Прыхільнікамі гэтай тэорыі былі Рыкардо, Тьорго і Лясаль. Апошнія гады выказалі, што тэорыя гэта мала вытрымлівае крытыку. Жыцьцё пераканала нас, што: 1) паняцце сродкаў утры-

маньня ня ёсьць паняццем сталым, жыцьцёвая норма можа мяняцца ў залежнасьці ад розных варункаў, 2) прырост насяленьня, наступваючы, дзякуючы лепшым заробкам, не падлягае жалезнаму закону платы. Калі згадзіцца з Лясалем, то заробная плата не магла-б мяняцца з году ў год, а прынамсі праз 16 гадоў, пакуль ня вырастуць новыя работніцкія сілы. Апрача таго, ведама добра, што лепшыя варункі платы не набуджаюць да церазьмернага размнажэньня людзкога роду, наадварот, мы відзім, што найбольш размнажаюцца клясы бяднейшыя (прыклад: Францыя і Расея).

2. **Тэорыя прадукцыйнасьці працы** цвёрдзіць, што заробная плата залежыць ад прадукцыйнасьці працы работніка. Чым больш прадукцыйная яго праца, тым вышэйшую заробную плату будзе атрымліваць работнік. Капіталісты затрымлівае сабе процанты на капітал, рэнту а і нярухомасьці, процанты на амартызцыю, страхаваньне і свой даход, а рэшту аддае работнікам. Гэтая тэорыя Ф. Волькера мае пэўную долю рацыі, але ў цэласьці не выясьняе зьменаў заробтнай платы, якія адбываюцца часта, хоць прадукцыйнасьць працы застаецца тая самая. Тэорыя прадукцыйнасьці працы мае пэўную сувязь з тэорыяй вартасьці Бом-Бавэрка, які ўзалежыла вартасьць ад крайняй пажытковаўнасьці добра.

3. **Тэорыя фондушы платаў** (wage fund) кажа, што заробная плата залежыць ад адносін фондушы платаў да ліку работнікаў. У кожным грамадзянстве існуе пэўная сума грошай—фондуш платаў—якая прызначана на аплату работнікаў.

$$\frac{\Phi}{P} = \Pi.$$

Гэтая сума Φ дзеліцца на лік работнікаў P і атрымліваецца заробная плата Π . У гэтай тэорыі вышыню платы рэгулюе права посулу і патрабаваньня работніцкіх рук. Тэорыя гэта, сфармуляваная Кляркам ня мае ўжо прыхільнікаў, бо, рэч ясная, што фондуш платаў ня ёсьць заўсёднай вялічынай, а пры тым лік патрэбных для гаспадарчага жыцьця грошай залежыць ад тэхнікі мены і гаспадарчага напружаньня (натургі). Край, які мае шырока разьвітую сыстэму крэдыту і оперуе чэкамі, вэксялямі і пераказамі, заўсёды патрабуе менш гатоўкі на гаспадарчыя патрэбы. Такім чынам паняцце фондушы платаў ня ёсьць сталым, а дзеля таго ўся тэорыя ёсьць неабаснаванай.

§ 66. Законы заробтнай платы.

Заробную плату ў цяперашняй гаспадарцы можна лічыць за цану тавару, г. зн. цану работніцкай сілы, якую

работнік прадае на пэўны час. Выступаюць тут тыя самыя законы, якія кіруюць цэнамі на тавары: кошты тавару работніцкай сілы як мінімум, — якія неабходны для ўтрыманьня жыцця і здароўя работніка і яго патомства; ніжэй гэтага мінімуму заробная плата на доўгі час спасьці ня можа. Заробная плата хістаецца, каля мінімуму коштаў прадукцыі або рэпрадукцыі работніцкай сілы. Звышка і зьвязка заробнай платы залежыць ад посулу працы і патрабаваньня на яе. У часе гаспадарчага ажыўленьня, калі ўзьнікаюць новыя прадпрыемствы, творацца новыя галіны вытворства, патрабаваньне на работніцкія рукі павялічваецца, а затым плата павышаецца; пры застоі ў вытворстве маем адваротнае зьявішча. Такі ёсьць агульны закон. Да гэтага яшчэ трэба дадаць, што:

1) У цяперашняй стадыі гаспадарчага разьвіцця капіталістычных дзяржаваў не здараецца агульнага ажыўленьня і агульнага застою ўва ўсіх галінах вытворства.

2) У вялікім ліку прадпрыемстваў ажыўленьне і застоі залежаць ад сэзонаў. Для муляроў, каменшчыкаў, земляробаў большае патрабаваньне летам, у гэтым сэзоне плата іх ідзе ўгару.

3) Сярод розных катэгорыяў работнікаў посул работніцкіх рук ёсьць розны. Найбольшае запрапанаваньне ёсьць некваліфікаваных работніцкіх рук. Іх плата не падлягае вялікім амплітудам, затое для кваліфікаваных работнікаў павялічэньне ліку спецыялістаў можа моцна зьмяніць іх плату.

4) Раўнавага таксама можа быць парушана поступам у тэхніцы вытворства і новымі вынаходамі, якія робяць конкурэнцыю работніцкай клясе.

Праца, якая лічыцца за тавар, мусіць падлягаць законам, якія кіруюць яго цаной, а з гэтай прычыны на заробную плату ўплываюць: а) адносіны посулу да патрабаваньня на рынку працы, б) кошты вытвораньня работніцкай сілы працоўніка (утрыманьне), в) гаспадарчая кон'юнктура. Апрача таго, выступаюць іншыя дзейнікі: прадукцыйнасьць працы, цана харчовых прадуктаў, прынятая звычайна у краі жыццёвая норма і арганізацыя работнікаў.

У зьвязку з лёзунгамі справядлівага падзелу грамадзкага даходу, які штотым больш знаходзіць сабе прыхільнікаў, у грамадзкім жыцці выступае пытаньне палітыкі заробнай платы, якая мае перад сабой розныя мэты. Тут ідзе аб: а) павялічэньне прадукцыйнасьці працы, якая неабходна ў інтарэсе вытворства, а затым агулам для грама-

дзяства і для самых работнікаў, якім час працы можа скараціцца;

б) устанавленьне мінімуму платы, неабходнага на ўтрыманьне работніка;

в) процістаўленьне арганізаванай працы магутнасьці капіталу і фактычнае ўраўнаваньне варункаў абедзвюх старон, заключаючых дагавор найму; дасягненьне гэтага можа быць пры зборным дагаворы;

г) вылучэньне моманту няпэўнасьці, які, як стыхійная кара, вісіць над жыццём пролетара. Да органаў, вядучых палітыку заробных платаў, належаць: дзяржава (і лігі дзяржаваў), самаўрады і прафэсійнальныя саюзы.

IV. Работніцкае пытаньне.

§ 67. Работніцкая кляса.

Капіталістычны лад, запанаваўшы ў вытворстве, спарадзіў работніцкае пытаньне, якім зацікавілася ўсё грамадзяства, бо сіла гэтае класы і значэньне яе ў грамадзкім жыцці пачало адыгрываць важную ролю.

Работнікам, у цяперашнім значэньні, называем працоўніка, які прадае прадпрыемніку сваю работніцкую сілу, працуе на яго рахунак і найчасцей пры помачы чужых прыладаў. Прадажа работніцкае сілы бывае ў форме найму на пэўны час, найчасцей на г. зв. работніцкі дзень. Месячныя або гадавыя дагаворы звычайна прыняты толькі пры кантрактах з хатняй службай і з некаторымі катэгорыямі зямельных работнікаў (з парабкамі). Дагаворы на даўжэйшы час прадпрыемнік таксама робіць з канторскім і наглядным персаналам. Хаця варункі працы ёсьць розныя ў кожнай галіне вытворства, а тым больш у гандлі, капіталізм настолькі зьнізляваў узаемныя адносіны капіталу і працы, што як тыпам гаспадарчай адзінкі зьяўляецца прадпрыемства, так узноў ува ўсіх прадпрыемствах тыпам працоўніка зьяўляецца работнік. Між сабою работніцкая кляса прадстаўляе рознародныя катэгорыі, аднак адносна капіталу выступае, як аднародны слой, бо рашучую ролю адыгрываюць тут адносіны найму і залежнасьць працы ад сродкаў вытворства. Тыповым прыкладам гэтага зьяўляецца буйная індустрыя. Капітал і праца зьяўляюцца адасобленымі сіламі, з рознымі тэндэнцыямі і узаемным антагонізмам. Уласнік сродкаў вытворства, ці будзе ён асобай фізычнай ці праўнай, — як супалка або акцыйная таварыства, — не бярэ ўдзелу ў працы, рэдка калі кіруе прадпрыемствам, якое

знаходзіцца пад наглядом тэхнічных дырэктараў і платных служачых. Работнікі, апроча свае рабочае сілы, ня маюць уласнасьці сродкаў вытворства. У рамясьле злучэньне капіталу і працы ўтрымліваецца да гэтай пары, але разьдзел між майстрамі і чалавечымі і работнікамі выступае выразна. У хатнім промысьле працоўнік тым толькі розніцца ад работніка, што працуе не на фабрыцы, а дома. Атрымлівае ён нагароду за расход свае рабочае сілы і сам паносіць кошты, зьвязаныя з рэмонтам прымітыўных прыладаў. Таксама вісіць над ім няпэўнасьць атрыманьня працы і тая самая барацьба за павялічэньне заробткаў, якія былі нізкімі. Палажэньне дробнага рамесніка ня ёсьць лепшае. Гэтыя, на выгляд, самастойныя экзыстэнцыі толькі выняткова даходзяць да большага багацьця і ўносяцца на палажэньне прадпрыемніка. Найчасцей іх праца ня ёсьць лепшай, а быт таксама няпэўны, як і фабрычнага работніка. Палажэньне вучняў і чалавечымі ў рамясьле, а таксама і гандлёвых памочнікаў нічым ня розніцца ад палажэньня работнікаў.

Варункі быту ўсяго працоўнага насяленьня больш ці менш прыбліжаюцца да тыпу новачаснага пролетара. Лік работнікаў, працуючых на ўмовах найму, даходзіць ужо сёньня ў кожным Эўрапейскім краі да мільёнаў, і ўзрастае ён прапарцыянальна шчыбчэй, чым насяленьне.

§ 68. Солідарнасьць работніцкай клясы.

Работніцкая кляса ў так падобных жыве сёньня абставінах, што ня глядзячы на розніцы расы, нацыянальнасьці, культуры, а на т і матар'яльных варункаў можна яе назваць міжнародным пролетарыятам. Ведаем ужо, што работнік ёсьць творам сёньняшніх эканамічных адносін, а затым мае супольныя з імі азнакі. Сёньняшні капітал ня ёсьць нацыянальны, стварае ён усюды вытворства і мену на тых самых асновах, і імкненьні яго ёсьць не асабістыя, а міжнародныя. Міжнародны капітал фактычна кіруе сусьветным гаспадарчым жыцьцём. Міжнародныя саюзы прадукцэнтаў, інстытуцыі і фабрыкі закладаныя за граніцай, міжнародны гандаль і ўмяшчэньне капіталаў у загранічных валёрах, выразна сьведчаць, што для эканамічнага жыцьця ня існуюць нацыянальныя граніцы. У зьвязку з гэтым работніцкая кляса, як сваімі варункамі быту, так і сваімі імкненьнямі, робіцца міжнароднай. Гэты яе характар абасноўваюць такія даныя: а) дагавор паміж прадпрыемнікам і работнікам, які адбываецца ў форме найму, б) заробтнай платай, незалежна ад яе вышынні, усюды кіруюць тая самыя законы, в) работнік усюды пазбаўлены прыладаў працы і пралае

сваю работніцкую сілу. Гэтыя асновы спатыкаюцца ўсюды, дзе існуе работніцкая кляса.

Супольныя варункі быту ў розных краях пабуджаюць работнікаў да солідарнасьці, тым больш, што солідарнасьць твораць іх сілу. Сілай работніцкай клясы ёсьць яе лік і асьведамленнасьць, а жаданьні работнікаў прыбіраюць форму грамадзкіх ультыматаў, выступаючых у адной і тэй самай форме ў розных краях. Імкненьні работніцкіх клясаў, абаснаваньня на варунках быту і зразуменьні клясавога інтарэсу часта калідуюць з інтарэсам іншых грамадзкіх клясаў. Міжнародная солідарнасьць прызнае бліжэйшае сваяцтва між работніцкімі клясамі іншых краёў, чым між клясасі ўласнікаў свайго краю. Інтарэсы чыста клясавыя часта пераважаюць агульна-нацыянальныя патрэбы, хаця там, дзе нацыянальнасьць уціскаецца, можа быць супольная барацьба ўсіх уцісканых, злучаных нацыянальнай ідэяй.

Сярод капіталістых выступаюць захопныя тэндэнцыі, як імкненьні да тэрыторыяльнага расшыраньня сваіх уплываў, да ўзбагачваньня сябе коштам іншых нацыянальнасьцяў.

§ 69. Безрабоцьце.

Характарным зьявішчам цяперашняй эпохі ёсьць безрабоцьце. Выступае яно ў вострай, або ў спакойнай форме, але зьяўляецца амаль што не заўсёдным зьявішчам капіталістычнага ладу.

Праца пролетара ня мае заўсёднага характару. Дагавор найму можа ў кожную мінуту быць сарваны. Патрабаваньне рабочае сілы залежыць ад заказаў (у буйнай прамысловасьці), ад сэзонаў (пры будовах), ад пары году (у земляробстве і зьвязаным з ім промысьле). Толькі малы лік прадпрыемстваў працуе цэлы год з аднолькавай сілай. Апрач гэтага, кожны поступ тэхнікі вытворства, кожны вынаход новай машыны зьмяняе патрабаваньне рабочае сілы. У данай галіне прадукцыі наступае тады лішка работніцкіх сіл, часць работнікаў аддаляецца, або працуе толькі поўдня.

К. Маркс цьвердзіць, што безрабоцьце ёсьць сталым зьявішчам, неразруйна зьвязаным з капіталістычным вытворствам. „Рэзэрвовая прамысловая армія падчас перыядаў стагнацыі і сярэдняга ажыўленьня робіць націск на чынную работніцкую армію і ўтрымлівае яе жаданьні ў пэўных граніцах падчас перыядаў надвытворства... Кожны капітал, жадаючы дзеяць, можа распаралжацца працай, якая сталася ненапатрэбнай у існуючым вытворстве... Мэханізм капіталістычнага вытворства ёсьць ужо ў тым, каб абсолютнаму прыросту капіталу не адказваў адпаведны ўзрост патраба-

ванья працы... Патрабаванье працы ня ёсць ідэнтычным з узростам капіталу“...

Цьвярджэнне Маркса, праўда, аслабляецца тым фактам, што тэхнічны поступ абніжае кошты вытворства, а з тым і цану тавараў, што назвае расшыраць прадукцыю, аднак ёсць фактам даведзеным, што работнікі астаюцца без працы, ня гледзячы на тое, што хочуць і ўмеюць працаваць.

Як пры гаспадарчых крызісах выступае ніпчэнне добра, вытворанага для консумпцыі, так работнікі, пазбаўленыя працы, марнуюць свае вытворскія сілы. Чалавек павінен быць мэтай грамадзкай гаспадаркі, але ёсць ён адначасна сродкам для дасягнення ўсялякіх гаспадарчых рэзультатаў.

Дык калі ён сваіх сіл у прадуктыўным веку выкарыстаць ня можа, то паўстае шкода ня толькі для яго самога, але і для ўсяго грамадзянства. У цяперашнім ладзе работнікі бяз працы зьяўляюцца ня толькі рэзультатам эканамічных крызісаў, але сталым зьявішчам, выступаючым у кожнай дзяржаве. Прычынаў прымусовага безработьця трэба шукаць перш за ўсё ў сёняшнім вытвораньні, якое мае на мэце толькі якнайбольшыя прыбыткі. Апрача поступу тэхнікі вытворства армію безработных павялічвае іміграцыя з вёскі, дзе, дзякуючы малому варстату працы (малазямельле), паўстаюць лішнія работніцкія сілы, якія ня могуць выжывіцца дома. Іміграцыя з вёскі ў места робіць конкурэнцыю работнікам, бо вясковыя працаўнікі спачатку згаджаюцца на шмат горшыя варункі працы. Калі ўзяць беларускія землі, то перад вайной з вёскі шмат работніцкіх сіл выяжджала то заганіцу, то ў прамысловыя цэнтры быўшае імперыі. Пасляваенныя часы закрылі для беларускага сялянства даўнейшыя іміграцыйныя дарогі, затое цяпер, можа больш як калі, адчуваецца пералюдненне вёскі.

Лік работнікаў бяз працы могуць павялічваць зусім прыпадковыя зьявішчы, як мода, якая таксама зьяўляецца прадуктам цяперашняга ладу. Зьмена моды можа пакінуць часць работнікаў бяз працы. Аднак, наагул бяручы, мода мае на мэце павялічэнне консумпцыі, а з тым і зьявазнага з ёй вытворства. Калі ходзе аб вытворства на замежныя рынкі, то лік безработных можа павялічыць кожная зьмена мытнай палітыкі іншых дзяржаў.

Зьмена міжнародных гаспадарчых адносін, якая наступіла ў часе сусветнае вайны і пасля яе, стварыла ў Эўропе вялікія масы безработных.

Прымаючы пад увагу палажэнне работніцкае клясы ў цяперашнім гаспадарчым ладзе, соцыялістычныя школы цьвердзяць, што варункі быту гэтай клясы могуць быць заменены толькі ў грамадзкаваньнем сродкаў вытворства,

пераваротам палітычных і грамадзкіх адносін. Аднак палітыка некаторых работніцкіх кірункаў выказвае, што і ў сёняшнім ладзе відзяць яны магчымасьць паляпшэння быту работніцкай клясы. Іначай ня можна вытлумачыць імкненьняў да здабыцця палітычных правоў, арганізацыі работнікаў у прафэсійнальныя саюзы, або расшырэння соцыяльнага законадаўства.

§ 70. Соцыяльнае законадаўства.

Справа справядлівага размеркаваньня зводзіцца да пытання, ці кожны з агульнае масы гаспадарчага добра атрымлівае роўную вартасць, якую туды ўлажыў. Лібэральная школа даець на гэта пацьвярджальны адказ. Закон посулу і патрабавання, кажа гэта школа, які рэгулюе вышнюю вартасці, забяспечвае кожнаму ўдзел, роўны той вартасці, якую вытварыў сам, тым больш, што размеркаваньне (разьдзяленьне) адбываецца зусім бесстаронна дарогай мены, г. зн. на аснове вольнага дагавору.

Аднак жыцьцё выказала, што там, дзе дагавор робяць няроўныя староны, слабейшая старана заўсёды будзе больш выкарыстана сільнейшаю. Зразумелі гэта добра дзяржавы і ў сваім інтарэсе пачалі барацьбу слабейшую старану — работнікаў ад эксплёатацыі з боку прадпрыемнікаў. Паўстае г. зв. соцыяльнае законадаўства.

Помыслы абароннага законадаўства не зьяўляюцца заслугой капіталістычнага ладу, хаця выступае яна ў форме тормаза на яго церазмерныя апэтыты. Ужо ў цэлавым правадаўстве спатыкаем нормы, абараняючыя чалавечы і вучняў, а значыцца — працаўнікоў ад эксплёатацыі з боку майстроў. У меру ўзросту буйнай прамысловасьці былі скасаваны ўсялякія агранічэнні адзінокі, а разам з імі і нормы, баронячыя слабейшых. Другая палавіна XVIII ст. і першая XIX ст. ёсць пэрыядам гаспадарчай вольнасьці, якая аддала работніка на здзек фабрычнаму промыслу. Гэта ёсць эпоха найдаўжэйшага рабочага дня, найніжэйшай заробтнай платы, эпоха, у якой праца дзяцей часам пачыналася ад 6 гадоў, жанчыны былі не забяспечаны ад усялякіх пасьледстваў вельмі доўгай і ночнай працы. Работнікі блага аплачваныя, убогія і здзічэлыя, былі для грамадзянства прыгрозай поўнай дэгэнэрацыі будучых пакаленьняў. Інтэрвэнцыя дзяржавы была неабходнай, тым больш, што і работнікі, асьведаміўшыся аб палажэнні работніцкай клясы, пачалі дамагацца лепшых правоў. Найраней у Англіі (ад 1842 г.), а пасля і ў іншых краях Эўропы ўрады ўстанаўляюць для работнікаў абаронныя законы, якія больш-менш апіраюцца на тых самых асновах. Абароннае законадаўства

абыймае перш за ўсё малалетніх працаўнікоў, бо ходзе аб долю будучага пакаленьня. Таксама выданы нормы, якія датычаць працы жанчын, перш за ўсё ў начную пару. У апошнім толькі часе зьяўляецца законадаўства, якое бароніць усю работніцкую клясу. Найважнейшыя нормы соцыяльнага законадаўства можна абняць такімі пунктамі:

а) Нядзельны адпачынак заведзены цяпер у ва ўсіх краях. Каб адказаў ён фактычным патрэбам работнікаў, гэты адпачынак павінен трываць 36 гадзін, ад вечару суботы да раніцы ў панядзелак. б) Усюды заведзены абавязак выплачваць заробную плату грашмі ў пэўных тэрмінах што—2 тыдні або што-месяц. Звальненне ад працы павінна быць упярэджана на 15 дзён. в) Дзяцей можна браць да працы ад 12—14 гадоў; школьны абавязак трывае да 14 гадоў. г) Малалетнія ад 14 да 16 і часамі да 18 гадоў карыстаюцца асобнаю апекаю, ня можна ім працаваць уночы і работнікі дзень іх карацейшы. д) Праца жанчын падлягае нормам, якія бароняць малалетніх. е) Абарона працы мужчын выяўляецца ў форме вызначэння нармальнага або максымальнага дня працы. Цяпер агульна прыняты, за малымі выняткамі, 8 гадзінны дзень працы з ангельскай суботай, так што разам у тыдзень выходзе 46 гадзін. Апрача гэтых важнейшых нормаў соцыяльнага законадаўства, існуюць у кожным краі і ў кожнай галіне вытворства асобныя нормы адносна да фабрычнай гігіены (вентыляцыі, вады да піцця і мыцця, разьдзявальні, пэўных разьмераў фабрычных будынкаў), бяспечнасьці працы, пярэваў у працы і іншыя.

Неабходным дапаўненьнем абароннага законадаўства было стварэньне ўраду фабрычных інспэктароў і цэнтральнага ўраду працы (Міністэрства Працы і Анекі).

Апошнія часы прыносяць з сабой работніцкае страхаваньне на выпадак хваробы, нешчаслівых выпадкаў і безработьця. Акцыя ў гэтым кірунку штораз больш разьвіваецца і галоўны свой цяжар ускладае на абавязак дзяржавы. Страхаваньне дагэтуль яшчэ не знаходзіцца на адпаведным роўні.

§ 71. Прафэсіянальныя саюзы.

Консэквэнцыяй цяжкага палажэньня работнікаў ёсьць іх самапомач, якая выражаецца ў іх солідарнасьці, у арганізацыі палітычных партыяў і ўрэшце ў саюзах. Солідарнасьць абыймае штораз шырэйшыя колы работнікаў таго самага краю, пачынаючы ад добра выпэцыялізаваных фабрычных работнікаў і канчаючы на зямельных работніках.

Саюзы і арганізацыі даюць работнікам тую сілу, якое, дзякуючы пераможнай уладзе капіталу, ня мае асобны работнік. Работнікі твораць палітычныя партыі, а для правядзеньня жаданьняў свае клясы бяруць удзел у парлямэнтарным жыцьці.

Саюзы работнікаў ня могуць абмаць усіх работнікаў данага краю, злучаць мусяць толькі такіх, якіх эканамічнае палажэньне і іншыя варункі працы найбольш паміж сабой збліжаюць. Найбольш прынята аснова супольнай прафэсіі. Прафэсіянальныя саюзы, абмаючы работнікаў пэўнай прафэсіі, перанялі на сябе ўсю барацьбу працы з капіталам — дамагаючыся лепшых умоў для працы, карацейшага работніцкага дня, а перадусім вышэйшай заробнай платы.

Першыя арганізацыі саюзаў былі натуральныя, беспляновыя, выбухалі пад цяжарам беднасьці, прыносячы вялікія шкоды абедзьвюм старонам; але ўжо перад канцом XIX ст. саюзы вырабілі сабе заўсёдня асновы арганізацыі, заўсёдную тактыку дзеяньня—запэўняючы працуючай клясе штораз пэўнейшую перамогу пры мінімальным ахвярах.

Даўнейшыя, асобныя мясцовыя саюзы злучыліся ў вялізную арганізацыю—фэдэрацыю саюзаў, абмаючую сёньня работнікаў ня толькі аднаго краю, але 8 мільёнаў грамадзка і палітычна асьведамленых работнікаў Стаго і Новага Сьвету. Аб мясцовых саюзах дбаюць мясцовыя (камітэты), над імі цэнтральныя камітэты, на чале якіх вырастае першая ў 1887 г. Біржа Працы (Парыж), рэгулюючая посул работніцкіх рук і цэлую дзейнасьць краёвых арганізацыяў. Сьстэма барацьбы таксама ўжо ёсьць аднародная, апіраецца яна на трох аснаўных постулятах:

1) Зборным дагаворы, фабрыканта з работнікамі, што ўхіляе магчымасьць эксплёатацыі работніка, які знаходзіцца ў неабходнай патрэбе неадкладнага зарабляньня;

2). Прыняцьці апрацаванай тыповай дзённай нормы платы ў данай прафэсіі, адкідаючы хатнюю сьстэму — „sweating system“;

3). Агранічэньні ліку тэрмінатараў—практыкантаў, каб не давясці да надвытворства работніцкіх рук у данай галіне.

У барацьбе з фабрыкантам за сваё матар'яльнае палажэньне прафэсіянальныя саюзы карыстаюцца розным аружжам. Даўней адзіным аружжам была забастоўка, якая першы раз была прызнана Ангельскім правам у 1825 г., пазьней у Францыі дн. 25 траўня 1864 г. Сёньня забастоўка прызнана саюзамі, як аканчальны спосаб „Ultima ratio“, як сапраўднае двусечнае аружжа, якое прыносе абедзьвюм старонам вялікія шкоды, і вельмі балючыя для работнікаў. У зьвязку з гэтым забастоўка, абмяжавана ў статутах усіх саюзаў цэлым радам параграфуў, перашкаджаючым выбуху

ме. Другім аружжам ёсць байкот консументаў. Ад фірмаў, пастаўленых на індэксе, работніцкая кляса нічога ня купляе. Гэты байкот робіцца паважным і дасягае мэты найбольш там, дзе існуюць работніцкія і агульныя коопэратывы, або дзе дзякуючы прытарнаваньню прафэсійнальнымі саюзамі фабрычнай маркі „label“ творацца спецыяльныя „лігі консументаў“, якія солідарна выступаюць у абароне працы. Марка „label“ знайшла шырокае прытарнаваньне; і сёньня коопэратывы набываюць толькі тавар з гэтай маркай, баікавуючы тавары фабрык, якія не заслужылі на „label“.

Арганізацыям работнікаў процістаўляюцца арганізацыі фабрыкантаў, якія на забастоўку работнікаў адказваюць лёкаўтам (lockout).

Найлепш зарганізаваны прафэсійнальныя саюзы ў Аўстраліі і Новай Зэляндыі. Там работнікі жадалі чатырох васьмёркаў: 8 гадзін працы, 8 сну, 8 адпачынку і 8 шылінгаў платы.

Работніцкая кляса, злучаная ў прафэсійнальныя таварыствы, выступаючы ў характары прадукцэнтаў праз спажывецкую коопэрацыю, паступова пераймае ў свае рукі бег гаспадарчага жыцця, а перш за ўсё: а) нават пад панаваньнем прыватнага капіталу ўнармоўвае варункі свае працы; б) стварае сілу, якая можа рабіць націск на ўладу і самаўрады і надаваць кірунак грамадзкай палітыцы; в) злучаная ў спажывецкія саюзы, выключае гандлёвае пасрэдніцтва і бярэ пэўныя вытворчыя прадпрыемствы ў свае рукі; г) ператварае паступова сыстэму панаваньня капіталу над працай.

Цяперашняе разьвіцьцё ідэі коопэратыўных інстытуцыяў, як і прафэсійнальных таварыстваў пацвярджае гэты надзеі. Коопэратары стварылі многамільённыя саюзы спажывцоў, адсоўваючы эксплёатацыю капіталістычнага гандлю і накіданьне сабе дарагіх і сфальшаваных тавараў, а прафэсійнальныя саюзы нармуюць адносіны паміж капіталам і працай.

4-ая ЧАСЬЦЬ.

ГІСТОРЫЯ ГРАМАДЗКАЙ ЭКАНОМІІ.

I. Эканамічныя доктрыны.

§ 72. Старадаўнасьць.

Гісторыя навукі эканомікі неразрыўна зьвязаная з гісторыяй грамадзкай гаспадаркі. У розных фазах гэтага разьвіцьця тварыліся розныя эканамічныя погляды, зьместам якіх былі заўважаньні, апэртыя на жыцьцёвай практыцы данай эпохі. Аднак агульныя паняцьці, абнімаючыя ўсе бакі гаспадарчых зьявішчаў у суцэльную навуковую сыстэму, маглі вытварацца толькі тады, калі гаспадарчыя чыннасьці выйшлі з граніц дому і занялі ў зборным жыцьці паважнае месца. Дзеля гэтага-ж ужо старадаўнасьць і сярэ ня вялі мелі адпаведных абсэрватараў гаспадарчых зьявішчаў сярод розных народаў. Гэтыя заўважаньні, хаця ня твораць сыстэматычнай цэласьці і не заслугоўваюць на назову ўмеласьці. зьяўляюцца цікавымі, — бо выказваюць дух розных эпохаў сярод розных народаў. Людзкі розум толькі пад уплывам вялікага інтэлектуальнага руху ў XVIII ст. ўзнісся да паняцьця грамадзянства як цэласьці і захацеў адкрыць яго сэнс, разьвіцьцё і законы, якія кіруюць ім. На так прыгатаваным грунце паўстала грамадзкая эканомія, як асобная навука, абнімаючая ўсе бакі эканамічна-грамадзкіх зьявішчаў.

Старадаўнасьць, а дык і Грэкі, якія ў старадаўняй культуры былі правадырамі, не патрапілі дайсьці да веды, абнімаючай гаспадарча-грамадзкія зьявішчы ў іх суцэльнасьці, ў іх арганічнай сувязі, а старадаўнія аўтары толькі мімаходам аб'яснялі некаторыя гаспадарчыя пытаньні. Навуковыя дасьледы гэтых зьявішчаў былі ім чужыя. Нічога ў гэтым дзіўнага, бо дзяржава галоўную сваю мэту бачыла ў рэлігійных і мілітарных пытаньнях; вялі тады пераважна натуральную гаспадарку, замкнутую, а праца пераважна была пакінута нявольнікам, а затым была мала цэнена. Пра-